CTITORII DE MEŞTEŞUGARI ŞI NEGUSTORI DIN BUCUREŞTI

LIVIU ROTMAN

În cadrul monumentelor de cult din Bucureşti, o categorie aparte o constituie ctitoriile de meşteşugari şi negustori. Studierea acestui fenomen prezintă o importanţă deosebită din următoarele considerente:

a. Argumentaţia literaturii de specialitate privind existenţa şi dinamica unor categorii sociale care, în urma unei dezvoltări istorice *s-au transformat în burghezie*, clasă de care e legat însuşi procesul formării naţiunii şi a statului naţional român, ni se pare nu îndeajuns dezvoltată.

b. Cercetarea fenomenului artistic din secolul al XVIII-lea înregistrează o anumită suficienţă în interpretare, în sensul că nu s-a reuşit descifrarea tuturor componentelor acestui fenomen complex dintre care cea determinantă este procesul dezvoltării obiective a unei noi clase sociale, care vine cu aspiraţiile şi cu un mod propriu de reprezentare a idealurilor sale de frumos.

c. Această categorie de monumente de factură modestă, ctitorii ale burgheziei în formare, dau specific fizionomiei artistice a Bucureştilor, într-un anume fel reprezintă oraşul mai bine decît monumentele de excepţie.

Istoriografia atît de bogată a Bucureştilor, deşi surprinde ridicarea unor biserici de către meşteşugari şi negustori, nu se opreşte în mod special asupra fenomenului ca atare şi nu analizează implicaţiile sale sociale.

Nicolae Iorga are meritul de a prezenta istoria Bucureştilor în permanentă legătură cu monumentele istorice ale oraşului, acestea din urmă fiind văzute ca o expresie a spiritualităţii diverselor epoci istorice. Amintind de ctitoria breslei zlătarilor, Iorga arată că *„Zlătarii, meşteri argintari, au dat reşedinţei domneşti, încă din acea vreme, un lăcaş potrivit cu averea lor"*[1].

Nicolae Iorga nu realizează însă o sinteză a activităţii ctitoriceşti a clasei de mijloc bucureştene.

Profesorul Constantin C. Giurescu, în *Istoria Bucureştilor*, observă că cele mai multe biserici ridicate în timpul lui Constantin Brîncoveanu sînt cele aparţinînd meşteşugarilor, despre care face remarca, la care subscriem întru totul *„care meşteşugari, în general, nu produc numai marfă, dar o şi vînd, sînt deci, totodată negustori"*[2]. Analizînd perioada fanariotă — pe care o consideră în mod greşit, după opinia noastră, ca *„o perioadă de regres"*[3] prezentînd categoriile sociale cu activitate ctitoricească, vorbeşte de ctitoriile *„... negustorilor procopsiţi, şi ale meşteşugarilor, cu vătafii şi staroştii lor în frunte"*[4].

Ceea ce îl interesează în primul rînd pe profesorul Giurescu este numele ctitorilor, pe care îi pune în legătură cu alţi meşteşugari sau negustori relevaţi de documentele vremii. Profesorul Giurescu, în lucrarea dedicată originilor şi dinamicii burgheziei româneşti[5] — studiu de mare valoare prin tematica abordată şi documentele inedite semnalate — nu aduce printre argumentele sale şi aceste grăitoare dovezi materiale: ctitoriile de negustori şi meşteşugari.

Un alt cercetător al istoriei Bucureştilor, Dan Berindei analizînd dezvoltarea meşteşugurilor şi negoţului, semnalează existenţa unor ctitorii negustoreşti (bisericile Negustori şi Popa Soare) şi face următoarea remarcă *„Aceste construcţii dovedesc starea materială înfloritoare a marii negustorimi, lucru atestat şi de tezaure monetare"*[6]. O tangenţă cu problema amintită ne-am fi aşteptat să aibă şi cercetătorii dezvoltării meşteşugului, negoţului, şi în general a schimbului în ţările române, dintre care amintim pe Ştefan Olteanu[7], profesorul Radu Manolescu[8] şi pe dr. Constantin Şerban[9]. Ultimul, enumerînd cheltuielile pe care le avea de obicei o breaslă, spune: *„Un alt gen de cheltuieli erau de natură religioasă, legate de patronul breslei, precum şi la construirea sau repararea bisericilor fiecărei bresle"*[10]. Este o observaţie interesantă, deşi nu sîntem de acord cu încadrarea acestor cheltuieli în categoria acelora de natură strict religioasă. Tratarea problemei trebuie începută, credem, cu încercarea de explicare a actului ctitoricesc însuşi. Fiind pentru mult timp apanajul domniei sau al boierimii, ridicarea unui lăcaş de cult punea în lumină dorinţa de subliniere a unei forţe politice, dublată de una materială, oglindind în acelaşi timp un întreg program politic al ctitorului.

Ce reprezintă ctitoria pentru „mahalagiul" bucureştean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi din veacul al XVIII-lea? În primul rînd, dorinţa de afirmare a unei forţe materiale, care în întreaga perioadă este în creştere. În acelaşi timp putem surprinde şi dorinţa de afirmare politică, determinată de această realitate economică. Nicolae Iorga însuşi observa pentru prima jumătate a secolului al XVIII-lea: *„Este vremea cînd clasele acestea populare devin iuţi, gata de răscoală. Un spirit politic bucureştean s-a format... această mulţime cu breslele în frunte... înţelege a porunci"*[11].

În prima fază a perioadei cercetate, respectiv în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, majoritatea ctitoriilor de meşteşugari şi de negustori sînt din lemn. Ele vădesc o stare materială şi implicit socială modestă. Primele biserici surprinse documentar sînt cea a Tabacilor[12] ce exista în 1654, a „negustorilor" amintită în 1665[13] şi a săpunarilor semnalată în 1669[14]. Procesul de înlocuire a unor biserici de lemn cu biserici de zid, care este specific secolului al XVIII-lea, oglindeşte o creştere a posibilităţilor materiale ale ctitorilor lor. Caracteristic ni se pare cazul amintitei biserici a Negustorilor, care, arzînd în 1714, este refăcută din zid în 1726[15].

Dar însuşi ritmul ridicării unor biserici de către meşteşugari şi negustori, oglindeşte o prosperitate continuă; astfel pînă la 1700 cunoaştem 9 ctitorii, dintre care numai două de zid: biserica Armenească, la 1685[16] şi biserica Sf. Nicolae-Sîrbi la 1692, ridicată de Vasile Potoceanu, cupeţ şi familia sa[17]. În perioada 1700-1750, sînt 13 din care numai 5 sînt din lemn, iar în perioada 1750—1800 întîlnim 18 ctitorii de meşteşugari şi negustori.

Din punctul de vedere al calităţii sociale al celui care ridică o biserică, avem de-a face cu două mari categorii:

Ctitorii individuale ale unui meşteşugar sau negustor şi ctitorii colective. Astfel, biserica Popa Soare este *„zidită şi înălţată din temelie precum se vede de robul lui Dumnezeu, jupân Iane cup(e)ţul de la Buzău, septembrie 15, 7253 (1744)"*[18], iar biserica Batiştea e ridicată în 1764 prin *„cheltuiala dumnealui vătaful Manciul şi a soţiei lui dumnealui Ilinchii(i)... vătaf Vlada, Pană, Stan, Stana, Necul ceauş, Iana pentru ca să le fie dumnealor pom(e)nire..."*[19]. Pe Manciu vătaf, deci conducătorul unei bresle, îl găsim înmormîntat în biserica al cărei principal ctitor este[20].

Foarte interesantă ni se pare asocierea a diverşi meşteşugari din bresle diferite, pentru a ridica în 1794 din zid biserica, „Izvorul Tămăduirii" ce *„iaste zidită din temelie de Gheorghe lumânărar şi de hagi Miul abagiul şi Petco*

[1] Nicolae Iorga, *Istoria Bucureştilor*, Ediţia Municipiului Bucureşti, 1939, p. 90.

[2] C. C. Giurescu, *Istoria Bucureştilor, din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre*, EPL, Bucureşti, 1966, p. 99.

[3] *Ibidem*, p. 99.

[4] *Ibidem*.

[5] Idem, *Contribuţiuni la studiul originilor şi dezvoltării burgheziei române pînă la 1848*, Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1972.

[6] Dan Berindei, *Oraşul Bucureşti, reşedinţă şi capitala Ţării Româneşti, 1459—1862*, Bucureşti, 1963, p. 71.

[7] Ştefan Olteanu, *Meşteşugurile în Bucureşti, în s. XVI—XVIII*, „Studii", 6/1959.

[8] Radu Manolescu, *Din istoria negoţului bucureştean*, „Studii", 5/1960.

[9] Constantin Şerban, *Breslele bucureştene în secolul XVIII*, „Studii", 6/1959.

[10] *Ibidem*, p. 77.

[11] N. Iorga, *op. cit.*, p. 144.

[12] I. C. Filitti, *Arhiva Gr. Cantacuzino*, Bucureşti, 1919, p. 53.

[13] Nicolae Stoicescu, *Repertoriu bibliografic al monumentelor feudale din Bucureşti*, Editura Acad. R.P.R., f. an. p. 237.

[14] *Ibidem*, p. 265.

[15] Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţii medievale ale României, Oraşul Bucureşti*, vol. I, Editura Academiei R.S.R., 1965, p. 237, (în continuare Al. Elian, *Inscripţii...*)

[16] *Ibidem*, p. 205—206, d. 15.

[17] *Ibidem*, p. 403—404, d. 431.

[18] *Ibidem*, p. 337, d. 300.

[19] *Ibidem*, p. 214, d. 34.

[20] *Ibidem*, p. 300, d. 35.

https://biblioteca-digitala.ro

croitor și Stroe dulgher, Constantin Ciolac cărămidar . . ."[21].

Prezența reprezentanților mai multor profesiuni dovedește și că în acel moment avea loc procesul de dezagregare a breslelor, tocmai sub influența creșterii forței materiale a fiecăruia dintre membrii acestora, amplificîndu-se tendința de subliniere a unor individualități din sînul fiecărei bresle.

O altă categorie deosebit de interesantă este aceea pe care am numi-o a „ctitoriilor mixte", anume acelea realizate în comun de un boier și diverși meșteșugari și negustori. Dintre acestea semnificativă ni se pare biserica Sfîntul Nicolae-Șelari ridicată între 1698—1700 în care avem prezentați drept ctitori pe Șerban Cantacuzino, mare paharnic, alături de Iorgu Stancostea, negustori, Apostol Lazo și Antiță[22]. Din pomelnicul bisericii reiese că aceștia din urmă sînt în fond principalii ctitori căci Apostol ridică zidurile împreună cu Antiță, iar Iorgu Stancostea negustor a zugrăvit biserica, în timp ce aportul ctitoricesc al lui Șerban Cantacuzino se reduce la tîmplă și icoane[23]. De altfel, acest Apostol apare și ca donator, amintit în 1698 în pisania bisericii Sfîntul Gheorghe-Nou: „*. . . și cheltuitoriu lucrului acestuia Aposto(l) negu[ț]ătoriu...*". Pisania bisericii Sfîntul Gheorghe-Nou relevă un element deosebit de interesant: participarea negustorilor la ridicarea unei ctitorii domnești. Pisania amintește de participarea lor la efortul financiar: „*Ajutat-au la această mare cheltuială ce s-au făcut și boierimea și alte mănăstiri ale țării și negustorii cine cu ce au putut . . .*"[24]. Ni se pare deosebit de semnificativ însuși faptul pomenirii lor și ne face să ne gîndim că aportul lor a fost mai mare decît lasă să se înțeleagă pisania, care respecta foarte strict ierarhia societății din acea vreme.

O altă „ctitorie mixtă" este biserica Olari, ridicată la 1757 unde alături de „*dumnealui Dumitrașco-Racoviță vel visteriu*", întîlnim drept ctitori pe Mihai băcanu împreună cu Iancu căpitanul „*ajutorind și alți creștini pravoslavnici*"[25].

În alte cazuri o breaslă desăvîrșește ctitoria unui boier, cum e cazul bisericii Flămînda: ridicată în 1781 de Istrate mare vornic, e terminată în 1800 prin contribuția breslei croitorilor[26]. La 1794, aceștia neavînd fonduri, cer domniei un sprijin pentru acoperirea bisericii dezvelită de furtună[27]. Lăcașul rămîne în grija breslei croitorilor, căci în 1801 se arată că aceasta „*se hrănește și de la breasla croitorilor*"[28].

Existența unor ctitorii comune ale negustorilor și meșteșugarilor pe de o parte și ale boierimii și chiar domniei pe de altă parte, oglindesc ponderea categoriilor sociale „mijlocii" în societatea românească de la finele secolului al XVII-lea și din secolul al XVIII-lea. Forța lor materială nu mai îngăduie ignorarea lor, dar în același timp fenomenul ne atrage atenția asupra unei caracteristici a societății feudale românești: caracterul relativ deschis al claselor sociale. Și încă o semnificație: marea boierime și vîrfurile negustorimii și ale breslelor meșteșugărești au tot mai multe interese comune. Documentele vremii vorbesc de cumpărarea de către boierime, biserică sau domnie (și Șerban Cantacuzino e cel mai semnificativ din acest punct de vedere!) a numeroase prăvălii. Marea boierime devine interesată în schimbul de mărfuri, și de aici, purtătoare a premizelor unor noi relații sociale care în cele din urmă o va transforma pe ea însăși.

O a treia categorie de ctitorii mixte alătură pe negustori sau meșteșugari cu diferiți slujitori bisericești. De altfel cele două categorii sînt foarte apropiate atît ca poziție materială și socială, cît și ca fizionomie spirituală. Astfel, în 1710 găsim drept ctitori la biserica Sf. Nicolae-Tabacu pe popa Cozma și Dima Tabacu[29], la 1722 la biserica Olteni pe Nicolae, protopopul orașului și pe Constantin vătaf[30].

Fondurile pentru ridicarea unei biserici proveneau fie din fondurile unei bresle sau din ceea ce acumulaseră diverșii ctitori. Ni se pare interesant actul lăsat de Constantin, fiul lui Maxim cupeț — a cărui piatră de mormînt se află în pronaosul bisericii Colțea[31] — în care se arată: „*Las casele mele de aici din București din mahalaua Colței cu pimnița de piatră de la uliță, cu casile după dînsa, i pimnița de piatră cu prăvăliile de pe dînsa din ulița cea mare, . . . să se vînză și să se facă o biserică de piatră unde a socoti părintele vlădica, cu toate cîte trebuiesc bisericii*"[32]. Din sumele obținute pe vînzarea acestor proprietăți se ridică la 1744 biserica Sf. Elefterie. E un caz interesant de ctitorie postumă, la fel ca și cea din 1705 — Scaune — făcută din banii lăsați de Atanasie de la Tîrnovo nepotului său Stavru.

O altă problemă pe care am dori s-o ridicăm este cea a raportului ctitor-ctitorie sau a scopului cu care era ridicată biserica, dincolo de formulele clasice ale pisaniilor „*intru pomenire*" sau „*intru lauda și mărirea lui Dumnezeu*" etc.

Bineînțeles, funcția religioasă își avea importanța sa într-o lume în care ortodoxismul era o componentă a spiritualității societății. Dar, biserica avea un rol funcțional legat de viața breslei, ea participa la „*sfeștania unei noi prăvălii, la înmormîntarea unui membru al breslei*"[33]. De multe ori era locul unde se păstra tezaurul breslei. Observăm de asemenea că zidirea unei biserici era și un mijloc de a obține de la domnie diverse avantaje, în primul rînd scutiri de dări. Astfel, după ridicarea bisericii armenești, domnitorul Mihai Racoviță scutește pe armeni de a mai plăti fumărit domniei „*pentru ajutorul și chiverniseala bisericii ce au făcut ei în oraș*"[34]. Scutiri de dări obține în 1795 și 1801[35] biserica Izvorul Tămăduirii.

Biserica devenea un centru al vieții mahalagiilor ce locuiau în jurul ei. Pe lîngă multe din aceste ctitorii luau ființă școli, în care învățau carte copii de meșteșugari, negustori. Astfel, din efect al unui proces — al consolidării claselor de mijloc — ctitoriile meșteșugarilor și negustorilor devin catalizator al acestui proces. Despre existența și activitatea acestor școli avem știri dintr-o perioadă mai tîrzie — prima jumătate a secolului al XIX-lea, dar e cert că se continua o tradiție mai veche. La biserica Manea Brutarul funcționa un orfelinat ridicat „*de unii creștini din chiar bun cugetul lor*"; interesantă specificarea „*cu însuși cheltuiala lor fără a li se vedi numele*"[36].

În 1831 se înființa în chiliile bisericii Amzei o școală[37]. În 1854 avem lista tuturor școlilor primare de pe lîngă bisericile din București, în care sînt amintite: Olari, Sf. Ioan-Moși, Manea Brutarul, Sfinții Voevozi, etc.[38].

O altă problemă ce ne atrage atenția este raportul între biserică și mahala. În unele cazuri biserica ia ființă într-o mahala constituită, cum e biserica Scaune; în alte cazuri mahalaua e cea care se formează în jurul bisericii (Lucaci sau Silvestru). Considerăm că aprofundarea acestui aspect e de o importanță deosebită pentru relevarea exactă a noțiunii de mahala, care în secolul al XIX-lea joacă un rol important de unitate administrativă a orașului. În cadrul ctitoriilor de meșteșugari și negustori, un rol aparte revine celor ridicate de străini. Dintre acestea prima a fost cea armenească, ce am amintit-o deja — ce fusese ridicată cu ajutorul financiar al unor negustori din Constantinopol, în primul rînd al lui Harutiun Havviant, în 1685[39]. E de altfel prima ctitorie negustorească de zid. A doua aparține lui Atanasie din Tîrnovo și nepotului său Stavru de la Scaune, în 1705[40]. O ctitorie mai tîrzie, din 1842 este cea a negustorilor Constantin Atanasiu, Anghel și Pandele din Sistov[41]. În aceeași categorie se înscrie și ridicarea de către negustorii de religie protestantă, în 1753, a bisericii luterane[42].

Existența unui număr însemnat de negustori străini dovedește că Bucureștii au fost pentru o lungă perioadă un centru al schimburilor de mărfuri în sud-estul Europei.

Fenomenul ctitoriilor de meșteșugari și negustori ni se pare a fi un simptom caracteristic etapei de trecere la perioada modernă. Aceste ctitorii sînt interesante în primul rînd pentru studierea dinamicii unor categorii sociale care reprezentau în acel moment istoric progresul social.

[21] *Ibidem*, p. 271—272, d. 166.
[22] *Ibidem*, p. 431, d. 477.
[23] *Ibidem*.
[24] *Ibidem*, p. 379, d. 382.
[25] *Ibidem*, p. 293.
[26] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 292.
[27] *Ibidem*.
[28] *Ibidem*, p. 207, nota
[29] *Ibidem*, p. 293.
[30] *Ibidem*, p. 230.
[31] Al. Elian, *op. cit.*, p. 229, d. 69.
[32] G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București*, Editura Acad. R.P.R., București, 1960, p. 362.
[33] C.C. Giurescu, *Din istoricul breslelor noastre*, în volumul „Din trecut", București, 1942.
[34] G. Potra, *op. cit.*, p. 368.
[35] V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, Bucuresci, 1893, VI, p. 105.
[36] *Ibidem*, vol. X A, p. 128—129.
[37] Idem, *Istoria Școalelor de la 1800—1864*, vol. III, p. 118.
[38] *Ibidem*.
[39] *Ibidem*, vol. IV, p. 353.
[40] *Ibidem*, III, p. 103.
[41] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 171.
[42] *Ibidem*, p. 222.

https://biblioteca-digitala.ro